

SOSYO-PSİKOLOJİK SORUNLAR ÇERÇEVESİNDE BİLGİ TEKNOLOJİLERİ VE YENİ ÇALIŞMA BİÇİMLERİ

Mustafa Göktürk *

Özet

Enformasyon teknolojilerindeki hızlı değişim yeni çalışma biçimleri oluşturmaktadır. Yeni ekonomi de denen bu sistemde, üretim sürecindeki post-fordist anlayışların da etkisiyle esnekleştirme, kuralsızlaştırma uygulamaları hakim olmaktadır. Kısmî zamanlı çalışma, evden çalışma, tele-çalışma gibi bir çok yeni kavram, çalışma yaşamının anahtar kavramları olarak gündeme gelmektedir. Bu çalışma, bu “dönüşüm”ün yol açtığı sosyo-psikolojik sorunları analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Bilgi teknolojilerinin getirdiği yeni çalışma biçimleri, fiziksel etkilerden sosyal problemlere kadar bir dizi sorunu da beraberinde getirmektedir. Çalışma ortamının elektronik gözetim/denetiminin ve özellikle veri girişi işlerinde çalışanlarda işlerin rutinliğinin sebep olduğu başka bir sorun da “yabancılaşma”dır. Yoğun bilgi akışının neden olduğu “bilgi kirlenmesi”de yabancılaşmanın boyutlarını genişletmektedir.

Anahtar Kavramlar: Bilgi Teknolojileri, Yeni Çalışma Biçimleri, Yeni Ekonomi, Yabancılaşma.

INFORMATION TECHNOLOGIES AND NEW WORK FORMS IN THE CONTEXT OF SOCIO- PSYCHOLOGICAL PROBLEMS

Abstract

The rapid change in the information technologies shapes the new working forms. Deregulation and flexibility dominates this system named new economy, with the post-fordist production apprehension effects. Part-time working, working at home and tele working comes the new key concepts of the agenda. The new work forms that shaped by information technologies caused a range of problems from physical to social. In this study, it is analysed that the socio-psychological problems that transformation caused.

Key Words: Information Technologies, New Work Forms, New Economy, Alienation

1. Giriş

□ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Sayı 12 Yıl 9 Haziran 2007

Toplum ve çalışma hayatı yeni bilgi ve iletişim teknolojileri karşısında büyük ve köklü değişimlere sahne olmaktadır. Bilgi teknolojileri tüm sektörleri yatay bir şekilde birbiriyle ilişkili olarak etkilemektedir. Bu teknolojiler dinamik ve hızlı bir değişim içerisindedirler. Yeni teknolojilerin kullanılması iş hayatında emek ve sermaye yoğun üretim ilişkilerinden bilgi yoğun üretim ilişkilerine geçilmesine olanak sağlamıştır. Bu değişim, hem bölgesel ve sektörel düzeyde hem de küresel düzeyde yeni standartlar ve istihdam biçimleri ortaya çıkarmıştır.

Teknolojideki değişimler, örgütsel düzeyde profesyonel gereksinimlerin, iş yeri çevresinin, iş yerinde sağlık ve güvenliğin, kariyer planlarının, iş tatmininin ve işin diğer yönlerinin yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir. Söz konusu tanımlamalar, son teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni endüstrileri etkilediği kadar, halen var olan endüstrileri de derinden etkilemektedir. Bu etkinin, teknolojinin üretim sürecine uygulanmasından kaynaklanan (makinenin bilgisayar tarafından kontrolünün insan faktörünü ortadan kaldırması gibi) ve karar alıcılar ile bu teknolojileri kullananların algılarını içeren (çalışan üzerindeki kontrol sorumluluğunun bilgisayara devrinin olumlu veya olumsuz karşılanması gibi) iki farklı boyutu vardır.

Bu çalışma, bilgi teknolojileri ile ortaya çıkan yeni çalışma biçimlerinin toplum ve birey üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmaya temel oluşturması bakımından ilk bölümde son teknolojik gelişmelerin ışığında, küresel ekonomide yeni üretim ve çalışma biçimleri tanımlanacak ve kavramsal bir çerçeve çizilecektir. İkinci bölümde ise bu üretim ve çalışma

ilişkilerinin değişim eğilimleri ve sosyopsikolojik etkileri üzerinde durulacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

Bilgi Teknolojileri ve Küresel Ekonomi İlişkisi

Bilgi teknolojileri, bilginin elde edilmesini, depolanmasını ve iletilmesini sağlayan her türlü aracı kapsamaktadır. Bu çalışmada, bilgi teknolojileri kavramı ile masa üstü ve diz üstü her türlü bilgisayar yazılım ve donanımı, intranet ve internet ağ ve bağlantıları, her çeşit kablosuz ve kablolu telefon ve fax donanımını kastedeceğiz. Bilgisayarlar ve internet bağlantıları ise asıl vurgu yaptığımız teknolojiler olacaktır.

Bilgi teknolojileri, Fordist üretim yerine, üretim üniteleri oluşturarak farklılaştırılmış üretime imkan vermektedir. Başka bir deyişle bilgi teknolojilerinin programlanabilir makinelerin üretimine imkan veren ilk modelleri, Fordist üretimden Post-Fordist üretime geçişteki temel teknolojik değişim ögeleridir.

Küresel ekonomide üçlü bir hiyerarşiden söz edilmektedir. Merkez, çevre ve öteki ülkeler. Merkez ülkeler kavramıyla, büyük çoğunlukla sömürgecilik geçmişi olan gelişmiş ülkeler kastedilmektedir. Çevre ülkeler ise, gelişmişlere nazaran gelişmekte olan veya azgelişmiş ülkelerdir. "Öteki"ler ise, karar alma ve üretim dolayısıyla da bölüşüm çevriminin dışına atılmış yoksul ülkelerdir (Dikmen, 2000:297-300). Bugün gelinen noktada, sömürgeci dönemde yaratılmış olan ikili yapıdan (Dasgupta, 1982: 14) geleneksel sektör iyice önemini kaybetmiş ve ister imalat ister ulaşım ya da madencilik ve tarım sektöründe olsun, modern sektör ihracata yönelik hale getirilmiştir. Küreselleşmenin sömürgecilikten önemli bir farkı, yedek sanayi ordusu anlamındaki işgücünün ya da hammaddenin sömürgeci ülkeye transferi

yerine bulunduğu (çevre) ülkede üretim gerçekleştirilerek, dağıtımının sömürgeci (merkez) ülkelerde yapılmasıdır. Bu sistemin sömürgecilikten bir diğer farkı da üretim ve dağıtım organizasyonunun devlet tarafından değil, yönetim departmanları merkez ülkelerde bulunan çokuluslu şirketler tarafından yapılmasıdır. Gereffi'nin küresel meta zincirleri (global commodity chains) dediği bu yeni işbölümünde (Dikmen, 2000: 287-291) merkez, üretimden çekilerek, etkinliklerini küresel üretimin planlanması, uygulanması, uluslararası marka tutundurma etkinlikleri ile üçüncü sektöre yönlendirmektedir. Eski hammadde ve yarı mamul mal üreticisi çevre ülkeler ise ileri teknoloji içeren üretim de dahil olmak üzere dünya üretiminde daha fazla rol almaktadırlar.

Küresel ölçekte dizayn edilen bu tasarım-üretim zincirinin parçası olarak fabrika ise, bu rollerin yeniden bölüştüğü "küresel bir mekan" olarak ortaya çıkmakta; fason üretim yoluyla, üretim faktörlerinin miktarının ve fiyatının "yukarıdan" belirlendiği bir sistemde üretim yapmaktadır. Fabrikanın varlığı burada esas (essential) değil, olumsal/kazai (cotingent) bir durumdur ve var olmaya devam etmesi, metropolle üretim alanı arasındaki "pamuk ipliği"ne bağlıdır (Özügurlu, 2002).

Esneklik

Esneklik, çalışma yaşamı kurallarının çalışılan zaman, istihdam biçimleri, üretim sistemleri açısından yumuşatılması şeklinde tanımlanabilir.

Esneklik kavramı istihdam hacim ve biçimlerinde, ürünün niteliğinde, emek piyasalarında, iş pratiklerinde teknoloji ve organizasyonda, katı fordist düzenlemelerin ve standardizasyonun esnetilmesi, yumuşatılması anlamına gelmektedir (Sayer, 1989:666'dan Belek 1999:66). Buradan hareketle esneklik,

emek süreci ve tüm yapılardaki değişimi, bilgisayarlı teknolojilerin verdiği imkanlarla Fordist iş kalıplarının birleştirilmesini ifade eder. Post-Fordizm'de üretimin anahtar terimi esnekliktir. Ürünlerde ve emekte olduğu gibi, atölye ve makinenin esnekliği de söz konusudur (Murray, 1989:47).

Esneklik kavramının konumuz açısından önem taşıyan özelliği, istihdam biçimlerinde farklılaşma ve kuralsızlaşma uygulamalarıdır. Bunlar, katı emek piyasası yerine, değişen veya daralan taleplere göre işgücünü ve üretimi de farklılaştırmayı amaçlarlar. Bu bağlamda esnek istihdam biçimleri aşağıdaki şekilde tanımlanabilir:

İşlevsel/internal esneklik:

İşletmenin kendi emek gücüyle ilgili olup işbölümü ve çalışma organizasyonundaki parçalanmanın tersine dönderilmesini (kol gücü emeğinin yeniden zihinsel emekle birleştirilmesini) içerir. Ortaklaşa iş (job-sharing) olarak da tanımlanan bu modelde, ekip çalışması, işin genişletilmesi ve zenginleştirilmesi, işteki parçalanmanın azaltılması ve diğer insan kaynağı yönetim tekniklerinin (eğitim ve performans değerlendirme teknikleri, iletişim programları ve kalite çemberleri) uygulanması söz konusudur (Belek, 1999:81-82).

Sayısal /external esneklik:

İşletmede çalışan emek gücü sayısını değişen talep ve üretim koşullarına göre azaltıp artırılması olanağını ifade etmektedir. Bunlara atipik istihdam biçimleri de denmektedir. Sayısal esneklik uygulamaları emek piyasasında merkez(insider) ve çevre (periferial/outsider) işgücü şeklinde parçalanmaya da yol açabilmektedir (Elliott, 1997:7). Hal ve Parker, sayısal esnekliğin istihdam biçimleriyle bağlantılı olarak üç tip işçi kategorisi yarattığını ifade etmektedir: a) merkezde yer alan profesyoneller (teknik ve

yönetici personel), b) asli olmayan işler için sözleşmeli olarak çalıştırılan uzmanlar c) yarı sereli ve geçici olarak çalıştırılan düşük becerili işçiler (Hal, Parker, 1993:15'ten aktaran Belek, 1999:84). Esnekliğin bu uygulaması, küresel meta zincirlerindeki bölüşüme de denk düşmektedir. Bu konu esnekleşme uygulamalarının sorun alanlarından biri olarak ilerde ele alınacaktır.

Çalışma sürelerinde esneklik:

Sayısal esneklikle büyük oranda çakışmakta ve kayan iş süresi, çağrı üzerine çalışma, yoğunlaştırılmış iş haftası, yıllık iş süresi, esnek vardiya sistemleri, ödünç çalışma (sınai işçi devri), part time çalışma ve tele-çalışma şeklinde sınıflandırılabilir (Hueck, 1993:112-123; Çakır, 2001/1). Burada konumuz açısından önem taşıyan ödünç çalışma ve tele çalışma uygulamaları tanımlanacaktır.

Ödünç çalışma, işletmelerin artan talep dönemlerinde yeni personel istihdamı yerine, kısmi süreli çalışan işletmelerden işe uygun personel kiralaması şeklinde tanımlanmaktadır. Bu çalışma biçimi, bildiğimiz klasik alt-işveren (taşeronluk) sözleşmesinin farklı bir uygulaması olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla dar anlamda, alt-işveren sözleşmeleri de ödünç çalışma yerine ödünç veren işletmenin işçiye karşı hukuksal sorumluluğunun korunduğu bir esnek çalışma modeli olarak ortaya çıkmaktadır.

Tele-çalışma ise, "bilginin işlenmesi ve ulaştırılmasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasıyla ortaya çıkan tüm çalışma biçimleri" (Euro-Telework, 2000) olarak tanımlanabilir. Tele çalışma günümüzdeki çalışma biçimlerinin en yenisi olmakla beraber aslında geçmişte eskilere kadar giden bir çalışma biçiminin yani evde çalışmanın değişmekte olan bir türünü oluşturmaktadır. Buna göre tele

çalışma; merkez işyerinden veya üretimin yapıldığı yerden uzakta kurulu bulunan bir yerde yapılan, çalışanın merkez büroda veya üretim bölümünde çalışan ve aslında iş arkadaşları olduğu çalışanlarla iş ortamında yüz yüze kişisel ilişki kurmadığı, salt yeni teknolojileri kullanarak iletişim kurabildiği bir istihdam biçimi olarak tanımlanabilir (Erdut, 1998, s.92). Yalnız tele çalışmanın klasik evde çalışmadan farkı çalışanın tele çalışmada kablosuz teknolojiler yardımıyla gezici olarak çalışabilmesinin imkan dahilinde olması ve zaman zaman işyerini de çalışma ortamı olarak kullanabilmesidir.

Euro-Telework¹, tele çalışanları çalışma sürelerini dikkate alarak asli çalışanlar ve ikincil çalışanlar olarak ikiye ayırmaktadır. Asli çalışanlar, ev tabanlı çalışanlar, mobil çalışanlar ve bağımsız çalışanlar olarak üç alt kategoriye ayrılmaktadır. İkincil çalışanlar ise, haftada bir gün veya daha az çalışanları kapsamaktadır. Bunlar kısmi çalışma sözleşmeleri (sub-contracts) olup atipik istihdam biçimlerinden biridir.

Yabancılaşma

Yabancılaşma kavramını çalışma yaşamı ile ilgili olarak kavramlaştıran düşünür Marx olmuştur. Marksist düşüncede yabancılaşma, kapitalist sistemde işçilerin sömürülmesinin sonuçlarını açıklamak için kullanılan bir kavramdır ve tamamen nesnel bir çözümlenmeye tabidir. Marx'a göre yabancılaşma dört farklı ilişki biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bunlar, kişinin kendi

¹ Euro-Telework, Avrupa düzeyinde tele çalışma konusunda araştırmalar yapan ve tele çalışmanın düzenlenmesi ve yasallaştırılması konusunda rapor hazırlayan, izleme faaliyetinde bulunan bir kurumdur. Avrupa Komisyonu (EC), Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (ETUC) ve Avrupa düzeyinde hükümet dışı kuruluşlar ve özel sektör tarafından desteklenmektedir. Geniş bilgi için, bkz. www.euro-telework.org.

üretim faaliyetine yabancılaşması, kendi ürününe yabancılaşması, çalışma arkadaşlarına ve diğer türlere yabancılaşmasıdır (Olmann, 1988:136-153).

Sanayi devriminin yarattığı kitle üretimi ve yoğun işbölümü işçiyi makinenin canlı bir parçası haline dönüştürmekte ve rutin, tekdüze bir çalışma ortamı sunmaktadır. Böylece çalışan doğadan, zanaatçı teknik temelden ve çalışma arkadaşlarından uzaklaştırılmaktadır. Marx buna “emeğin yabancılaşması” demektedir.

Diğer taraftan, işçiler, işleri onların yaşamlarının doğal bir ifadesi olmaktan çıkıp ücret için sattıkları bir meta haline geldiğinde yabancılaşırlar. Emeklerinin ürünü pazar güçleri ve özel teşebbüsün kâr gereksinimi tarafından tanımlanır ve değerlendirilir. Ürünün “kullanım değeri”nin yerini, pazardaki “değişim değeri” alır. Böylece bütün bir emek süreci ve ürünü emekçiye yabancılaşır. Marx bunu “meta fetişizmi” olarak adlandırmaktadır (Cuff, Sharrock ve Francis, 1990).

Özetle Marksist yabancılaşma kuramının çalışma yaşamıyla ilgili çözümlenmeleri şu başlıklar altında toplanabilir (Oldenquist ve Rosner, 1991:3-15):

- Üretim araçlarının özel mülkiyeti ve ücretli çalışma nedeniyle ürünü işçiden koparılmıştır.
- Otomasyon nedeniyle işin rutin ve monoton işlemlere bölünmesi sonucu üretim sürecinde yabancılaşma söz konusudur.
- Otoritenin hiyerarşik dağıtımı, karar almanın üstte toplanması nedeniyle alt sınıflar güçsüz bırakılmıştır.
- İşçinin bireysel entegrasyonu (diğerleriyle) söz konusu değildir.

Marksist yabancılaşma teorisinin çağdaş yorumcularından biri olan ve Frankfurt Okulu’ndan gelen Herbert Marcuse, ileri sanayi toplumunda, toplumun tek boyutlaşma sürecine girdiğini ve bütün sınıflar için yabancılaşmanın geçerli olduğunu savunur. Wright Mills ise hizmetler sektöründe çalışan ve bilgi toplumunda oranları en yüksek olan büro memurları, pazarlama elemanları vb gibi beyaz yakalıların yabancılaşması ve Amerikan toplumundaki güç ilişkileri ve siyasal yabancılaşma üzerinde durur (Tolan, 1980:159-165).

Melvin Seeman ise, yabancılaşma kavramını sosyo-psikolojik bir kavram olarak ele alır. Yabancılaşmanın Anlamı Üzerine başlıklı makalesinde (1959) bilişsel ve davranışsal beş ayrı yabancılaşma kategorisinin varlığından söz eder. Bu kavramlar şöyle sıralanabilir (Seeman, 1959):

- Güçsüzlük: Bu kavram, Marksizmin kapitalist toplumda işçinin üretim araçlarından ve karar almadan soyutlanmasının işçinin ruh hali üzerindeki etkileri bağlamında kullanılmıştır.
- Anlamsızlık: Anominin aşırı hali olarak bireyin neye, hangi doğrulara inanacağı ve bağlanacağını bilmemesi halidir. Karar verebilmek için bireyin değerler dünyasında en düşük düzeyde dahi bir kesişme ve bütünlük yoktur.
- Normsuzluk: Başarı hedeflerine ulaşmak için toplum tarafından onaylanmayan davranışların varlığı.
- Tecrit/dışlanma: Özellikle aydınlarda görülen bir kendini yalıtma halini ve halk kültürünün bireysel yönelimlerle çelişmesini ifade eder.

- kendine yabancılaşma: varoluşa ve kişinin geleceğe yönelik hedeflerine aykırı davranma durumunu ifade eder.

Tolan'a göre, Seeman'ın bu kavramlaştırması, kendine yabancılaşma ve güçsüzlük duygusu bakımından Marksist teoriye, normsuzluk ve anlamsızlık duygusu da anomi kavramına yaklaşılmaktadır (Tolan, 1980:126-129).

Yabancılaşma konusu felsefi, sosyolojik ve psikolojik düzeylerde tanımlandığından, tanımlar da konunun incelendiği alana göre değişmektedir. Ayrıca uygulamalı çalışmalarda her araştırmacı konuyu incelediği alana indirgemekte ve kaynağına göre yabancılaşma tanımları ve açıklamaları da yapılmaktadır. Bu anlamda, siyasal yabancılaşmadan, kültürel yabancılaşmadan, teknolojik yabancılaşmadan ve hatta alt düzeyde bilgisayar yabancılaşmasından (computer alienation) söz edilebilir.

Bugün geldiğimiz noktada, modern teknokratik kitle üretim sürecinin, bilgi teknoloji ve hizmetlerinin sürece dahil edilmesi ile devam etmekte olduğu iddia edilmektedir. Heroux'a göre, yeni iletişim teknolojilerinin üretilmesi ve uzmanlık (zihinsel emek) kategorisinin sürdürülmesi tek amaç haline gelmiştir. Zenginlik, değer, güç ve paylaşım, küçük bir sınıfın ellerinde yoğunlaşmış ve merkezileşmiştir. Andrew Carnegie'nin yerini Bill Gates almış ve William Randolph Hearst, Rupert Murdoch'a dönüşmüştür. Günümüzde hâlâ malların ve ham materyallerin ticaret ve ihracatı, atölye ve fabrikalar varlığını sürdürmektedir. Fakat bugün bu eski kitle üretim şekilleri, bilgi teknolojileri tarafından istila edilmiştir. Üst yapı, kitleleri içermeye ve yönlendirmeye devam etmekte, kitleler de çıktı olarak üst yapıyı üretmeye devam etmektedir. Bilgiden yoksun olan bu

paylaşımın dışında kalmaktadır (Heroux, 1999).

Yukarda çizilen genel kuramsal çerçeveden hareketle bilgi teknolojilerinin etkilerini de göz önünde bulundurarak, çalışma yaşamı açısından bir tanım vermek gerekirse, "insanın işlettiği araçların ve üretim sisteminin kontrolüne girerek, sosyal normlardan, kendi özünden, benliğinden ve insani değerlerden uzaklaşması" şeklinde bir tanım yapılabilir. Ahmet İnam'ın deyimiyile, insanın "gönlüyle bağı koparması, gönlünü unutmaması" durumudur yabancılaşma (İnam:1993).

3. Yeni Çalışma Biçimleri ve Sosyo-Psikolojik Sorunları

Bu başlık altında, Post-Fordist üretim biçimlerinin uygulamaya geçirilmesi anlamında, esnek çalışma biçimlerinin çalışanlar üzerindeki etkilerinden ve değişen çalışma ilişkilerinden söz edilecektir. Konunun iki alt başlık altında incelenmesi planlanmaktadır. Önce Post-Fordist üretim biçimleri ve esneklik uygulamalarının sorun alanları üzerinde durulacaktır. İkinci alt başlıkta ise bilgi teknolojilerinin ortaya çıkardığı yeni çalışma biçimlerinin psikolojik ve sosyal sorunları tartışılacaktır.

3.1. Post-Fordist Üretim Sistemleri ve Esnekleşmenin Ortaya Çıkardığı Sorunlar

Post-Fordist üretim sistemleri ve esnekleşmenin çalışanlar üzerindeki etkileri, bireysel düzeyde yabancılaşma, işsiz kalma korkusu ve yoksullaşma şeklinde sayılabilir. Sosyal taraflar açısından ise statüden (toplu sözleşmeden) sözleşmeye (bireysel akit) geçişin yol açtığı endüstri ilişkileri sisteminde değişimden (Hyman, 2001) söz edilebilir.

Bilgisayar destekli yeni üretim sistemleri, Fordist üretimin üretim bandı yerine küçük üretim ünitelerini ve ürünün

farklılaştırılmasını içermektedir. İşin insanileştirilmesine ilişkin çalışmalar ise, ergonomi, esnek uzmanlaşma, insan kaynakları, kariyer planlama, yönetime katılım, yatay örgüt gibi bir dizi kavramı gündeme getirmiştir.

Yabancılaşma üzerine son yıllarda yapılmış uygulamalı çalışmaların sonuçları (Karlsson, 1991; Leviatan, 1991; Yılmaz, 2000) monoton işlemlerin, katı hiyerarşik yapılanmanın ve ücret düzeyinin yabancılaştırıcı etkilerini ortaya koymuştur. Bu bağlamda, işyerinin yeniden organizasyonu, hiyerarşinin dağıtılması ve kalite çemberleri gibi gönüllü grupların oluşturulması yabancılaşma düzeyini azaltıcı uygulamalar olarak önemlidir.

Fakat, esnek uzmanlaşma, bu insancıl yüzüne karşın öncelikle sayısal esneklik bağlamında merkez ve çevre işgücü kavramlarını gündeme getirmiş ve çalışanlar arasında kategorik bir ayırım öngörmüştür. Merkez işgücü, örgüt için olmazsa olmaz vasıflı ve deneyimli işgücünü ifade etmekte ve iş güvencesi bulunmaktadır. Çevre işgücü ise, genişleme dönemlerinde ya da fazla talep durumlarında başvuru vasıfsız ya da daha az vasıflı işgücünü ifade etmekte ve marjinal işlerde istihdam edilmektedir. Çerçeveyi örgüt düzeyinden küresel düzeye taşıdığımızda, aynı kavramları refah düzeyi yüksek gelişmiş ülkeler ve daha emek yoğun yatırımların var olduğu az gelişmiş ülkelerin işçileri için kullanabilmekteyiz. Böylece dünya ölçeğinde bir esnekleşmeden de söz edebilmekteyiz.

Bunun anlamı, yüksek vasıflı belki işlevsel esneklikten dolayı beyaz yakalı işçilerin vasıfsız ve çoğunlukla işsiz düşük vasıflılara tahakkümüdür. İkincilerin üretim sürecine görece yabancılaşmış olmaları mümkündür. Diğer taraftan çevre işgücünün birinciler aleyhine sömürülmesi de söz konusudur

ve bu bağlamda “yedek işgücü ordusunu” oluşturmaktadırlar.

Esnek uzmanlaşmanın bir diğer sorun alanı işlevsel esnekliğin yoğun kullanıldığı işletmelerde Japon üretim sistemlerinin de etkisiyle “sıfır stokla çalışma” anlayışının istihdama da uygulanması sonucu yoğun çalışma şartlarında çalışanların “tükenme”leridir. Fordist üretim bandındaki monotonluğun tersine burada baş döndürücü bir hız vardır.

Esnekleşme biçimlerinden bir diğeri olan taşeronlaşma, çevre işgücünün çalışma şartlarına iyi bir örnek teşkil etmektedir. Uzaklaştırma stratejileri olarak değerlendirilen ve alt sözleşme olarak da tanımlanan taşeronlaşma, üretim yerinde işin bir bölümünün farklı bir işverene bağlı işçilere yaptırılması ya da üretim ara mal ve hizmetlerinin bir kısmının ya da tamamının başka işletmelerde üretilmesi şeklinde uygulanabilmektedir (Enerji –Yapı Yol Sen, 2001). Taşeron işçiler, ana şirket çalışanlardan daha ağır şartlarda (örneğin 12 saate varan çalışma süreleri ile), düşük ücretle ve çoğunlukla kayıt dışı çalıştırılırlar. Taşeron çalışanların örgütlenme bakımından da yetersiz oluşu, güçsüzlük boyutunda yabancılaşma sorununa yol açabilmektedir.

Post-Fordist üretim sistemleriyle birlikte gündeme gelen a-tipik çalışma da kuralsızlık boyutunda yabancılaştırıcı bir etkiyi barındırabilir. Çünkü a-tipik çalışma, yapısı gereği düzensizliği getirir ve bireyde çalışma - işsizlik çelişmesine yol açabilmektedir. Aşağıda Post-fordist üretim sürecinin temel teknolojisi olan bilgi teknolojileri ile yabancılaşma sorunu ilişkisi ele alınmaktadır.

3.2. Bilgi Teknolojileri ve Sorun Alanları

Bu başlık altında, ilk olarak bilgi teknolojilerinin değişik ülkelerde ve Türkiye’de yaygınlık oranları ve kullanım

biçimlerinden hareketle yabancılaştırıcı potansiyeli üzerinde durulacaktır. Daha sonra da sosyal-psikolojik açıdan diğer olumsuzlukları üzerinde durulacaktır. Daha sonra ise tele çalışmanın bir çalışma biçimi olarak düzenlenmesi sırasında gündeme gelen sorunlar tartışılacaktır.

Tübitak/Bilten'in yaptığı ve 6000 hanenin incelendiği BTYKA-2000 (Bilgi Teknolojileri Yaygınlık ve Kullanım Anketi-2000) sonuçlarına göre, Türkiye'de bilgisayar sahipliği oranı %12.3, bunların %7'si internete bağlı ve %23'ü e-posta amacıyla, %22'si merak ettiği konularda bilgi edinmek için, %16.5'u ise sohbet yapmak için internet kullanıyor. Söz konusu araştırmanın sonuçlarına göre, hanelerin %96.9'unda televizyon ve %50.2'sinde de cep telefonu bulunmaktadır.

Gelir gruplarına göre bilgisayar sahiplik oranları incelendiğinde, üst gelir grubu içerisinde sahiplik oranı %64,7'ye ulaşırken, aynı oranın alt orta gelir grubunda %8,2'ye, alt gelir grubunda ise %2'ye düştüğü gözlemlendi. Hanelerdeki internet sahipliğinin gelir gruplarına göre dağılımına bakıldığında, toplamın %2,8'ini oluşturan üst gelir grubunda %51,92 olan sahiplik oranının, üst orta gelir grubunda %27,87'ye düştüğü görüldü. Orta gelir grubundaki hanelerin %12,02'sinde internet bağlantısı varken toplamın %33'ünü oluşturan alt orta gelir grubundaki sahiplik oranı %3,9'a, ve toplamın %42'sini oluşturan alt gelir gruplarındaki sahiplik oranı ise %0,55'e düşüyor (TUBİTAK, 2002).

3.2.1. Bilgi Teknolojilerinin Yabancılaştırıcı Etkileri

Bu veriler bir arada değerlendirilip çözümlendiğinde, bilgi teknolojilerinin öncelikle üst gelir gruplarının denetiminde ve beyaz yakalılara özgü bir araç olduğu söylenebilir. Buradan bilgi ve iletişim teknolojilerinin sosyal bütünleşmeyi

engelleyici ve sosyal katmanlar arasındaki mesafeyi artırdığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla, bilgi teknolojilerinin sahiplik ve kullanım istatistikleri, alt gelir gruplarının "dışlandığı" şeklinde okunabilir.

Diğer taraftan haberlerde olumlu bir gelişme olarak sunulmakla birlikte (<http://turk.internet.com>, 21.01.2002)², bilgi teknolojilerinde kadın çalışanların istihdamının artması, bu işlerin feminizasyonu anlamına gelmektedir. Feminin işler genelde, fazla zihinsel yetenek istemeyen, tekrarlı ve rutin işler olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla burada da cinsiyet ayrımcılığının getirdiği güçsüzlük duygusundan söz edilebilir.

Yaşam boyu öğrenme modeli olarak öne sürülen internetin "endüstriyel üniversite" denen sistemde, bireysel öğrenme deneyimlerinin tersine bireylerden çok örgütlerin iş ihtiyaçlarına odaklanması muhtemeldir ve yaşam boyu öğrenme de gerçekleşmeyecektir. Yapısı gereği özgürleştirici olmayacak ve sınırlayıcı ve önceden düşünülmüş işveren kontrolü biçimleriyle ilişkilendirilecektir. Dolayısıyla çalışanlar, ne öğrenecekleri konusunda etkili olamayacakları gibi, bu sistem yabancılaştırıcı bir uygulamaya daha yakın görünmektedir (Grey, 1999:119-127). Endüstriyel üniversite, İngiltere'de, iş dünyası, üniversite ve web

² Cisco Systems'in 21 Avrupa ülkesinde "İnternet Sektöründe Profesyonel Kadın Çalışan İstihdamı" üzerine IDC'ye (Int Data Corp) yaptırdığı bir araştırmaya göre, Türkiye'de internet ağları konusunda çalışan kadın profesyonellerin erkeklere oranı %10.7 ve 2004'te bu oran %16.1'e ulaşacağı tahmin edilmektedir. Başka bir araştırmaya göre ise, ABD'deki kadın kullanıcı sayıları erkek kullanıcıları geçmiş durumda. Amerikalı ev kullanıcılarına bakılırsa, tüm online nüfusun % 52'sinin kadın olduğu görülüyor. Bu sayıyı rakam olarak verirse, ABD'de 52 Milyon kadın internet kullanıyor. Erkek sayısı ise 49.8 Milyon. Dünya genelinde ise erkek kullanıcı sayısı daha fazla. (Saunders, 21.01.2002).

tasarımcılarının çalışanların bilgi teknolojileri yoluyla eğitimi konusunda işbirliğini öngören bir sistem önerisidir.

Bilgi teknolojilerinin hem çalışanlarda hem de ağ üstünde bilgi paylaşanlarda güçsüzlük duygusu yaratabilecek diğer bir özelliği de bilgilerin güvenliği ve kişisel gizlilik prensibinin ihlali sorunudur. Çünkü, ağ üzerinde dolaşıma giren her bilgi hem çalışanın kurumu tarafından hem de istihbarat birimleri tarafından kayıt altına alınabilmektedir. Kurumsal güvenlik açısından bu kayıtlama işleminin zorunlu olduğu durumlar olmakla birlikte, kişisel mahremiyeti de ihlal ettiği bir gerçektir. Böyle bir durumun yasallığı sorunu bir tarafa, telefon konuşmalarınızdan e-postalarınıza kadar hakkınızda kayıt altına alınan bilgilerin ilerde aleyhinize kullanılıp kullanılmayacağı meselesi bile sizi üretim bandındakinden daha fazla yabancılaştırmaya yetebilecektir.

Gen teknolojisiyle yapılan sağlık kontrollerinde çalışanın fizyolojisinde ve bilişsel durumunda daha sonra ortaya çıkabilecek rahatsızlıkları önceden haber alabilen işverenin çalışanı rahatsızlık ortaya çıkmadan atabileceği gerçeği artık mevcuttur. Ya da işe alırken bu tahliller göz önünde bulundurulabilmektedir. Kısacası elektronik gözetim ve denetimle daha fazla görünür hale geliyoruz (Savcı, 2001), bu doğru. Hatta bilgi teknolojileriyle yapılan çalışmalarda, performans değerlemeyi çalışanın kendisinin yapmasının ya da gizli kameralar veya numaratorlerle işverenin elektronik denetiminin çalışanın üzerinde yarattığı stres, yabancılaşma kaynaklarından biri olarak gündeme gelmektedir.

Sanal suç örgütlerinin internet üzerindeki eylemleri, hesaplardan kimliklere kadar bireysel güvenlik ve gizliliği tehdit etmektedir. Sanal ortamda, küresel düzeyde “görünür” hale gelmekle

bilgi toplumunun “küresel vatandaşı”, şimdiye kadar hiçbir toplumda olmadığı kadar yabancılaşma riski taşımaktadır.

Diğer taraftan TÜBİTAK/BİLTEN’in araştırmasının kullanım şekillerine ilişkin sonuçları göz önüne alındığında, e-mail gönderme ve sohbet etkinliğinin bilgilenme etkinliğinin önünde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda hane halkı düzeyinde, kişisel kullanıcıların bilgisayar karşısında geçirdikleri zamanın çoğunun boş zaman olduğunu söylemek mümkündür. Sayısı her geçen gün artan internet-cafelerde de bilgilenme amacıyla kullanımın çok düşük düzeylerde kalacağını söylemek yanlış olmaz. Ayrıca internette bilgi arama sürecinde aradığınız kavramla ilgisi olmayan (reklam vb gibi) gereksiz “bilgi bombardımanı”na uğramanız da diğer bir yabancılaştırıcı etki olarak ifade edilebilir.

Jan Kotliar, bilgisayar ve internet gibi bilgi teknolojilerinin modernliğin sıkıntıları olmadığını, aksine büyük sosyo ekonomik güçlerin araçları olduğunu iddia etmektedir. Kotliar’a göre, insanların komşularına ve topluma yabancılaşmaları, bilgi ağları kurulmadan önce gerçekleşmiştir. Şehirleşme, sanayileşme ve televizyonun toplum üzerindeki etkileri bakımından bilgisayardan daha fecidir. İnternet ve sosyal fonksiyonları, kitle kültürüne direnmenin bir şekli olarak ortaya çıkmıştır. İnternet üzerinde iletişim kitle iletişim organlarının aksine çift yönlü ve aktiftir(Kotliar, 1999). Baran ise Kotliar’ın tam tersine kişisel bilgisayarların ve bilgi ağlarının ekonomik ve eğitimsel eşitsizliği artırmalarının yanında yabancılaşmaya da neden olduğu görüşündedir (Baran, 1995). Baran’a göre, toplum, genişleyen varoşlar, alışveriş merkezleri ve sayısız boş uğraşlar nedeniyle cemaatsel ilişkilerin kaybolmasından dolayı, yüksek

düzye de yabancılaşmıştır. Kişisel bilgisayarlar (PC) ve özellikle bilgi ağları (internet) yabancılaşma olgusunu daha fark edilir hale getirmektedir. Öncelikle çocuklarda diğer çocuklarla ilişkilerin yerini bilgisayar almaktadır. Çocuklar kişisel bilgisayardan ilginç bir çok şeyi öğrenirken, gelişme çağlarında öğrenmeleri gereken bir ders; diğerleriyle nasıl ilişki kuracaklarını yani sosyalleşmeyi öğrenememektedirler. Günümüzün “bilgisayar çağı” çocukları, bilgisayardaki bütün boş işleri bilmekte fakat, emsalleriyle bir diyalogu nasıl gerçekleştireceklerini ya da günlük hayattaki sayısız sosyal durumlara nasıl tepki vereceklerini bilmemektedirler.

Baran, aynı şeyin bilgi ağları için de geçerli olduğunu söylüyor. “on-line” insanlar diğerleriyle, kendilerini gerçek hayattaki bir birey olarak asla tanımlamayacakları bir şekilde tanıtarak anonim olarak haberleşmektedirler. İnsanlık, “e-mail” adreslerine hiçbir kişilik, duygu ve korku belirtisi bırakmaksızın dönüşmektedir. Kısaca, çevresinde sadece elektronik dünyayı gören yabancılaşmış ve yolunu şaşırmış sanal uyumsuzluk grupları yaratılmaktadır (Baran, 1995). Dolayısıyla iletişim çağı, en modern iletişim araçlarıyla sanal iletişim sağlarken sosyal anlamda “iletişimsizliğe” yol açarak yabancılaştırmaktadır.

İleri teknolojilerden kaynaklanan diğer psikolojik ve fizyolojik rahatsızlıklar ise bilgisayar şoku, gittikçe artan sarsıntı rahatsızlıkları, kabalık ve kişiliksizlik ve eskime korkusu şeklinde sayılabilir (Durbin, 1994). Bilgisayar şoku, kişinin isteğinden daha fazla süre bilgisayar karşısında kalmaya zorlanması şeklinde tanımlanabilir. Neden olduğu rahatsızlıklar ya da belirtileri, donuk bakış, dalgın görünüş, sızlayan boyun kasları, ve yüksek teknolojiye karşı artan bir hoşnutsuzluktur. Artan sarsıntı

rahatsızlıkları ise tekrarlı hareketlerden kaynaklanan baş ağrıları, boyun ağrıları, bitkinlik, bıkkınlık, gözlerde sulanma bu başlık altında sayılabilir. Kişilerin ağ teknolojisi yoluyla iş ilişkilerininin (maaş, izin vb) belirlenmesi ya da ağ üzerinden rahatsız edilmesi kabalık ya da kişiliksizlik sorununa yol açmaktadır. Eskime korkusu ise, yeni teknolojiyi öğrenmek istemeyenlerin ya da buna kabiliyeti olmayanların işlerini kaybedecekleri korkusudur.

3.2.2. Tele Çalışmanın Düzenlenmesi Sorunu

Tele çalışma konusunda ilk olarak vurgulanması gereken konu, bu çalışma biçiminin halen merkez ülke işgücününün iş alanı olarak var olduğudur. Çevre ülkelerde ise yine vasıflı çalışanların kısmen uyguladıkları bir çalışma biçimidir.

Tele çalışma, esnek çalışmanın bir ileri merhalesi olarak çalışma kavramının içeriğini de değiştirmektedir. Küresel düzeyde bilgisayar ağları üzerinden “iş yapma” olanağı, çalışmaya ilişkin zaman, mekan ve uzam kavramlarını değiştirmektedir. Uzak Doğu Asya’da oturup Kuzey Amerika’daki bir şirket için çalışmayı olanaklı kılan bu sistemde hangi yerel saat, hatta gün geçerli olacaktır? Anlaşmazlık durumunda, hangi “eyaletin” yasaları geçerli olacaktır? Ağ bağlantısı, çalışanın mekansal olarak da bağımlılığını sağlayacak bir bağ mıdır? Siber ofisin mekanı neresi olacaktır?

Diğer taraftan tele çalışmanın tamamen evden yapılması durumunda, özel alan-kamusal alan ayrımı farklı bir sorun alanını oluşturmaktadır. Avrupa ve Amerika’da çoğu işletmenin tele çalışanların ev-ofislerini tefriş ettiği ve gerekli yazılım ve donanımı sağladığı bilinmektedir (MIRTI, 1998). Fakat öte yandan özel alanın sermaye fonu olarak kullanılması da gündeme gelmektedir.

Başka bir deyişle, çalışanın özel alanı ve eşyaları, işverenin üretim araçları gibi üretim sürecine katkıda bulunmaktadır. Bunun için ek bir ödeme söz konusu olmakta mıdır?

Bu bağlamda, tele çalışma ile ilgili başka bir sorun alanı ise bir kamusal alan faaliyeti olan üretimin özel alana hapsedilmesi ya da “sızması” olgusudur. Özel alan kavramını sınırlayan ya da ortadan kaldıran bir gelişme olarak ortaya çıkabileceği gibi, özellikle kadınların kamusal alandan dışlanmasına da yol açabilme riskini taşımaktadır. Bu durumda sokak, mahalle, şehir, çarşı kavramları da anlamını yitirecektir. Kamusal alandan dışlanmanın, sivil toplum, demokratikleşme, vatandaşlık gibi kavramlar üzerinde de olumsuz etkisi olacağı söylenebilir.

Bu genel değerlendirmelerden sonra özellikle Avrupa düzeyinde oranları gün geçtikçe artan³ tele çalışanların haklarının düzenlenmesi konusundaki girişimlerden söz etmek yerinde olacaktır.

Yeni bir çalışma biçimi olarak tele çalışma, yalnızca emeğin

kıralanmasıyla ilgili değildir, sosyal sistemin bütününe etkilemektedir. Tele çalışmanın temel meselesi, endüstri ilişkileri sisteminin yeni meslek ve rekabet unsurlarını nasıl algıladığı ile ilgilidir.

Sendikalar, tele çalışma ile ilgili olarak, üyelerinin ihtiyaçlarını karşılama ve mevcut çalışma biçimlerinin güncelleştirilmesi için yeni örgütsel yöntemler ve araçlar geliştirmek zorundadır (Fanizza and Rizzo, 1997). Bu araçlara önemli bir örnek, Avrupa düzeyinde Avrupa Çalışma Konsülleri Kurumu'yla bağlantılı olarak Avrupa Direktifleri 94/45'te (22 Eylül 1994) ortaya konmuştur (Avrupa Komisyonu, 1996).

Bunlar Avrupa çapında şirket gruplarının ve şirkette çalışanların bilgilendirilmesi prosedürleriyle ilgilidir. Bu direktif, Avrupa Birliği'ne üye en az iki ülkede kurulu 1000'den fazla çalışanı olan Avrupa şirketlerinin toplu iş sözleşmelerinin Avrupa Çalışma Konsülleri tarafından şekillendirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Daha sipesifik bir prosedür ise çalışanların, çalışma yaşamında ve stratejik tercihlerindeki bilgilendirme ve tavsiyelerin uluslar arası düzeyde yapılmasına ilişkin olarak düzenlenmiştir. Aynı zamanda bu Direktif, hakların temsil edilmesi, toplu sözleşmenin rolü ve uygulanabilirliğini korumaktadır. Taraflara, bilgi edinme hakkı ve çalışanların uluslar arası danışmanlık hizmetlerinden yararlanmalarını tanımlamada bağımlı bir otonomi sağlamaktadır. Bu mekanizmalar, sosyal tarafların taleplerine ve endüstriyel ilişkilerin geleneklerine adapte edilmiştir. 94/45 Direktifi, Avrupa sosyal diyalogunun güçlendirilmesinde, doğru bir demokrasi modeli geliştirilmesinde temel bir adımdır. Bu direktif, şirketlerin rekabet güçlerinin geliştirilmesi ile

³ Uluslararası Tele Çalışma Derneği'nin verilerine göre 2001 yılında Amerika'da 16.5 milyon tele çalışan vardır. Tahminlere göre, bu sayı 2004 yılında 30 milyon yetişkine ulaşacaktır (Strum, 2001:36). Başka bir araştırmanın sonuçlarına göre ise, 5000'den fazla çalışanı olan Amerikan şirketlerinin %70'i ya tele çalışma uygulamakta ya da planlama aşamasındadır. 1000'den az çalışanı olan Amerikan şirketlerinin ise %43'ü tele çalışma uygulamalarına geçiş aşamasındadır (Halpin, 2001:73). Avrupa düzeyinde ise, 2000 yılında, Almanya'da 2.130 milyon kişi (toplam emek gücünün %6'sı), İngiltere'de 2.030 milyon kişi (toplam emek gücünün %8'i) tele çalışan olarak istihdam edilmektedir. Fransa'da bu oran, %3'tür; Finlandiya'da %17, İsveç ve Hollanda'da %15, İrlanda'da %4, Danimarka'da %10, İtalya'da %4, İspanya'da %3 ve İsviçre'de %8 düzeyindedir. Bu on ülke bazında AB tele çalışan ortalaması %6'dır (ECaTT, 2000). Evden çalışanların %59'u erkek, %33'ü kadındır. İngiltere'de tele çalışanlarının %47'si üniversitesi mezunu %11'i ise lisans üstü eğitime sahiptir (UK Labor Force Survey, 1998'den Huws, 2000:15).

çalışanların güvenlikleri ve katılımlarını bütünleştirmeye çalışmaktadır.

Endüstri ilişkilerinin yapısına çok sayıda yasal düzenleme eklenmesine rağmen iş akdinin ağırlık merkezi olma özelliği kaybolmaktadır. İşletmelerde tele çalışma emek gücünün esnek ve adem-i merkezietçi biçimi olarak görülmektedir. Dolayısıyla genellikle iki taraf arasındaki formel ilişki, ulusal iş kanunlarının tanımladığı bir parça bireyci bir yapıdadır (MIRTI, 1997).

Amerika ve Avrupa'da binlerle ifade edilen tele çalışma örgütlerinden söz edilmektedir. Yine Amerika'da ve Avrupa düzeyinde tele çalışma ile ilgili istatistikler tutulmakta (bir örnek olarak www.ecatt.com), toplu sözleşmelere konu olmakta ve sendikalar, iş piyasasındaki değişimlere cevap vermeye çalışmaktadırlar. Bu konuda Avrupa Komisyonu (EC) ile Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun (ETUC) ortak bir projesi (Models of Industrial Relations in Telework Innovation MIRTI) bulunmaktadır.

4. Sonuç

Bilgi teknolojileri, üretimi, bölüşümü, dolayısıyla toplum hayatını değiştirmektedir. Bu değişimin olumlu yönleri olmakla birlikte, söz konusu teknolojilerin yapılandırılma amaç ve yöntemlerinden kaynaklanan sorunlar da ortaya çıkabilmektedir. Seçkin bir çevrenin elinde şekillendirilen ve pazarlanan bilgi teknolojileri, büyük çoğunluğun aleyhine, yine bu çevrenin refahını artırmaktadır.

Yeni çalışma biçimleri, esneklik uygulamalarıyla çalışma yaşamını kuralsızlaştırmakta, özellikle çevre ülkelerde emeğin güvencesiz ve ucuz kullanımına yol açabilmektedir. Bu bağlamda özelleştirme ve taşeronlaşma

uygulamaları ile enformelleşme ve işsizlik arasındaki doğru orantılı ilişkiden söz edilebilir. Sermayenin uluslar arası dolaşımı ise, çalışma ilişkileri sisteminin ulusal bağlamından soyutlanarak küresel düzeyde ve sözleşme kavramı etrafında yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir.

Sınırların kalkmasının ve ucuz çalışmaya "mahkum" olmanın ya da uzun süreli işsizliğin güçsüzlük anlamında yabancılaşmaya yol açtığı uygulamalı çalışmaların da ortaya koyduğu bir gerçektir. Diğer taraftan yeni çalışma biçimleriyle bilgi ve iletişim teknolojilerine daha fazla bağımlı hale gelmek de sosyal izolasyona, dışlanmaya yol açabilmektedir.

Bilgi ve iletişim teknolojileri küresel hiyerarşik yapıyı güçlendirmektedir. Söz konusu hiyerarşik yapıda, görece olarak geri olan teknolojiler çevre ülkelere kaydırılmakta, yönetim, bilişim gibi hizmetler merkez ülkelerde toplanmaktadır. Bu süreçte merkez ülkeler, bilgi ve iletişim teknolojilerinin getirdiği ve getireceği sosyal ve psikolojik sorunları önlemek için düzenlemelerde bulunmaktadırlar. Buna örnek olarak Avrupa Konseyi'nin 1998'de çıkardığı Klonlama Yasağı Protokolü gösterilebilir.

Bu noktada Türkiye, çevreye kaydırılan teknolojilerle kirlenmekte; rekabetçi avantajı yakalayabileceği bilgi ve iletişim teknolojileri konusunda da kayda değer bir çaba göstermemektedir. Bu nedenle, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gerektirdiği düzenlemeler de uzak ihtimaller olarak görülmektedir. Bilgi toplumunun göstergesi olarak üzerinde durulan Ar-Ge faaliyetleri ise, merkez ülkelere ucuz mühendislik hizmetleri sunmaktadır.

Kaynakça

- AVRUPA KOMİSYONU, (1996), European Commission Legal Organizational and Management Issues in Telework, DGXIII-B
- BARAN, N., (1995), “Computers and Capitalism: A Tragic Misuse of Technology”, Monthly Review, 47(4), ss. 40-45.
- BAYHAN V., (1997), Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma, Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No:195, Ankara.
- BELEK, İ., (1999), Post Kapitalist Paradigmalar, Sorun Yayınları, İstanbul
- CUFF, E. C., SHARROCK, W. W., FRANCİS D. W., (1990), Perspectives In Sociology, Third Edition, Unwin Hyman Ltd., London.
- ÇAKIR, Ö., (2001), “Yeni Çalışma Biçimleri Ve İşe İlişkin Tutumlar”, <http://www.isguc.org/ocakir1.htm>
- DASGUPTA, A.K, (1982), Economic Theory and The Third World, Macmillan Press, London.
- DİKMEN, A. A., (2000), “Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi”, Toplum ve Bilim, Güz 2000:86, s. 281-303.
- DURBİN A. J., (1994), Applying Psychology: Individual and Organizational Effectiveness, Prentice-Hall.ECaTT, 2000
- ECaTT, (2000), Statistics, <http://www.ecatt.com/ecatt/statistics/tgps/nwwg9006.html> (29.03.2002)
- ELLIOTT, R F., (1997), Karşılaştırmalı Çalışma Ekonomisi, AÜ Rekt. Yay. No. 210.
- ENERJİ YAPI YOL SEN, 2001, <http://www.eysen.org.tr/yayinlar/brosur/taseronlasma.htm>, (04.02.2002)
- ERDUT, T., (1998), Yeni Teknolojilerin İş İlişkileri Üzerindeki Etkisi, Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası, Yayın No:28, Ankara.
- FANİZZA, F. and RIZZO, R., (1997), Definition Paper on Models of Industrial Relations, <http://www.eieisa.com/nectar/mirti/44/>, (25.03.2002)
- GREY, E. D., (1999), Internet in Lifelong Education:Freedom or Alienation, International Journal of Lifelong Education, March, 18(2):119-127
- HALPİN, J., (2001), “Get to Telework”, PC Magazine, 03/20/2001, 20(6):73
- HEROUX E., (1999), The Returns of Alienation, <http://eserver.org/clogic/2-17heroux.html>, (30.06.1999). <http://turk.internet.com/haber/showall.php?ytur=1>, 21.01.2002 (05.02.2002)
- HUECK, G., (1993), “Almanya’da Çalışma Sürelerinin Esnekleştirilmesine Yönelik Çalışmalar”, Çalışma Hayatında Esneklik içinde, Yaşar Eğit.Kült Vak, İzmir.
- HUWS U., (2000), Equality and Telework in Europe, Euro-Telework, , (erişim: <http://www.euro-telework.org>) (28.09.2002)
- HYMAN, R., (2001), The Europeanisation –or the erosion- of industrial relations, Industrial Relations Journal, 32:4
- İNAM, A., (1993), Teknoloji Benim Neyim Oluyor, Alamuk Yayınları Bahçe Kitapları, Ankara

KARLSSON L.E., (1991), “Work Satisfaction, Demands for Change, and Alienation in a Swedish Factory”, *Alienation, Community and Work*, ed. Andrew Oldenquist and Menaclem Rosner, Greenwood Press içinde, s. 133-157.

KOTLIAR, J., (1999), *Luddities and Neo-Luddities*,
<http://www.bsc.nodak.edu/English/webgeist/kotliar.htm>, (30.06.1999).

LEVIATAN U., (1991), “Hierarchical Differentiation and Alienation”, *Alienation, Community and Work*, ed. Andrew Oldenquist and Menaclem Rosner, Greenwood Press içinde, s. 159-177.

MIRTI, (1997), <http://www.telework-mirti.org/english/mirtiabs/thes2.htm>

MIRTI, (1998), *Evaluation of User Needs and Requirements from the Working*,
www.telework-mirti.org/english/mir.htm, (29.03.2002)

MURRAY, R., (1989), *Fordism and Post-Fordism*, In Hall and Jacques

OLDENQUIST A. ve ROSNER M., (1991), “The Search for De-Alienation Strategies”, *Alienation, Community and Work*, ed. Andrew Oldenquist and Menaclem Rosner, Greenwood Press içinde, s. 3-15.

OLLMAN B., (1988), *Alienation Marx's Conception of Man in Capitalist Society*, Cambridge University Press, Second Edition, New York.

ÖZUĞURLU, M., (2002) *İşçi Sınıfının Oluşumu Üzerine Bir Çözümleme Çerçevesi: Anadolu'da Bir 'Küresel Fabrikanın' Doğuşu (Denizli Örneği)*, AÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi.

SAUNDERS C., 21.01.2002, *Web'deki Kadın Nüfusu Artıyor*,

SAVCI, İ., (2001), “Elektronik Gözetim ve Denetim”, 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, TSBD, ODTÜ, 21-23 Kasım 2001, Ankara.

SEEMAN M., (1959), “On The Meaning of Alienation”, *American Sociological Review*, 24(6), ss. 783-795.

STRUM, M., (2001), “Redefining the 9-5 Routine”, *AFP Exchange*, May/Jun2001, Vol. 21 Issue 3, p36

TOLAN, B., (1980), *Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma*, AİTİA Toplum Bilimleri Araştırma Enstitüsü Yay. No: 1, Ankara.

TÜBİTAK, (2002), *Tübitak - Bilten, İletişim Teknolojilerinin Yaygınlık Ve Kullanım Haritasını Çıkarıdı*, erişim: <http://basin.tubitak.gov.tr/bulten/bilten.htm>
(05.02.2002)

UK Labor Force Survey, (1998)'den Ursula Huws, *Equality and Telework in Europe*, Euro-Telework, 2000, (erişim: <http://www.euro-telework.org>) (28.09.2002)

YILMAZ M., (2000), *Teknolojik Değişim ve Yabancılaşma Sorunu: Kahramanmaraş Sanayi İşletmelerinde Bir Uygulama*, KSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.